

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ વિષયક સંદેશનાત્મક સંશોધનના ક્ષેત્રો

Dr. Chandrika K. Bhagora
M.A., M.Ed., Ph.D. (Education)

૧.૦ પ્રસ્તાવના :-

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષક પ્રશિક્ષણએ શૈક્ષણિક તંત્રોની પેટા શાખાઓ પૈકીની એક ગુણવત્તા કેન્દ્રી પેટા શાખા છે. સાક્ષરતા અને ઇન્ડિયા ટેકનોલોજીના પરિણામે શિક્ષણ પ્રશિક્ષણની લાક્ષણિકતા અને તેની ફિલસૂફીનું સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું છે. ૧૯૮૬માં અમલમાં સંકાયેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિએ શિક્ષણ પ્રશિક્ષણની સંકલ્પના અને કાર્યોમાં પરિવર્તન આપ્યું છે. જેનાં પરિણામે, હવે શિક્ષણ પ્રશિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં માત્ર બી.એડ. કે એમ.એડ. ના પ્રશિક્ષકો ઉપરાંત યુનિવર્સિટીઓ સાથે સંલગ્ન એકેડેમિક સ્ટાફ કોલેજોનાં પ્રશિક્ષકોને પણ સમાવવામાં આવ્યા છે. ત્યારે આ ક્ષેત્ર એક મહત્વનું સંશોધન ક્ષેત્ર બની રહે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન ન હોઈ શકે.

સમાજના વિવિધક્ષેત્રોમાં સતત પરિવર્તન લાવનાર જે તે ક્ષેત્ર દ્વારા થતા નવા નવા સંશોધનોનું મહત્વનું પ્રદાન છે. વિજ્ઞાન અને વ્યવહારશાસ્ત્રોમાં સર્જાતી પરિવર્તનની પ્રક્રિયાએ જે તે ક્ષેત્રનાં સંશોધનોને આભારી છે. એવું જ સામાજિક પરિવર્તન લાવનાર શિક્ષણનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક શિક્ષણ, અધ્યયન, પ્રેરણા અને વ્યક્તિત્વ, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી, અભ્યાસક્રમ, શિક્ષક પ્રશિક્ષણ પરીક્ષા, શૈક્ષણિક સંચાલન અને વહીવટી વગેરે છે. દર્શાવેલ ક્ષેત્રો પૈકી શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ પણ એક વિકસિત ક્ષેત્ર છે કે જેમાં પ્રક્રિયા તરીકે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ છે. આ વિભાગ અંતર્ગત શિક્ષક તાલિમની યોગ્યતા, પર્યાપ્તતા અને જરૂરિયાતને લગતી બાબતો અંગે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં ૧૯૪૧ થી ૧૯૬૨નાં સમયગાળા દરમ્યાન શિક્ષણ પ્રશિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં આશરે ૪૦૦ જેટલા સંશોધનો થયા હતા. જેમાં ૩૮૮ સંશોધનો પૈકી ૨૩૬ એ પીએચ.ડી. કક્ષાએ, ૨૧ અન્ય વિષય સંલગ્ન તથા ૧૨૮ પ્રોજેક્ટ કક્ષાએ હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષણ પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ માટે સંશોધકોએ કેટલાક ઘટકો (ચલો) નો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેનાં આધારે શિક્ષણ પ્રશિક્ષણનાં ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોને મુખ્ય ચાર ઘટકોમાં વહેંચી શકાય જે નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે.

૨.૦ સંશોધનના ક્ષેત્રો પૈકી શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ :-

સમાજના વિવિધક્ષેત્રોમાં સતત પરિવર્તન લાવનાર જે તે ક્ષેત્ર દ્વારા થતા નવા નવા સંશોધનોનું મહત્વનું પ્રદાન છે. વિજ્ઞાન અને વ્યવહારશાસ્ત્રોમાં સર્જાતી પરિવર્તનની પ્રક્રિયાએ જે તે ક્ષેત્રનાં સંશોધનોને આભારી છે. એવું જ સામાજિક પરિવર્તન લાવનાર શિક્ષણનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક શિક્ષણ, અધ્યયન, પ્રેરણા અને વ્યક્તિત્વ, શૈક્ષણિક ટેકનોલોજી, અભ્યાસક્રમ, શિક્ષક પ્રશિક્ષણ પરીક્ષા, શૈક્ષણિક સંચાલન અને વહીવટી વગેરે છે. દર્શાવેલ ક્ષેત્રો પૈકી શિક્ષક - પ્રશિક્ષણ પણ એક વિકસિત ક્ષેત્ર છે કે જેમાં પ્રક્રિયા તરીકે શિક્ષક પ્રશિક્ષણ છે. આ વિભાગ અંતર્ગત શિક્ષક તાલિમની યોગ્યતા, પર્યાપ્તતા અને જરૂરિયાતને લગતી બાબતો અંગે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં ૧૯૪૧ થી ૧૯૬૨નાં સમયગાળા દરમ્યાન શિક્ષણ પ્રશિક્ષણનાં ક્ષેત્રમાં આશરે ૪૦૦ જેટલા સંશોધનો થયા હતા. જેમાં ૩૮૮ સંશોધનો પૈકી ૨૩૬ એ પીએચ.ડી. કક્ષાએ, ૨૧ અન્ય વિષય સંલગ્ન તથા ૧૨૮ પ્રોજેક્ટ કક્ષાએ હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષણ પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ માટે સંશોધકોએ કેટલાક ઘટકો (ચલો) નો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેનાં આધારે શિક્ષણ પ્રશિક્ષણનાં ક્ષેત્રે થયેલા સંશોધનોને મુખ્ય ચાર ઘટકોમાં વહેંચી શકાય જે નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે.

- (9) शिक्षक, के विधार्थी – शिक्षक, इन्स्टीटयुट (संस्था) वगैरेनी लाक्षणिकताओनो अभ्यास.
- (र) शिक्षकोनी तालिमी कोलेजोना अध्यापकोनी लाक्षणिकताओनो अभ्यास.
- (३) तालिमनी प्रकिया अंगेनां संशोधनो.
- (४) शिक्षक – विधार्थी अथवा शिक्षकोनां वलणो अने अन्य परिवर्तनो अंगेनो अभ्यासो.

उपरोक्त घटक क्षेत्रो पैकी शिक्षक प्रशिक्षण विषयक थयेल संशोधननो संक्षिप्तसार तथा तेमांथी निस्पन्न थता संदेश अंगे प्रस्तुत पेपरमां प्रकाश फेंकवानो प्रयत्न करेल छे.

३.० शिक्षक – प्रशिक्षण विषयक केटलांक संशोधननो संदेश :-

शिक्षक – प्रशिक्षणनां क्षेत्रमां थता लांबो समय नथी थयो परंतु लगभग छेला बे थी अढी दायकामां आ क्षेत्र अंतर्गत संशोधनो हाथ धरवामां आव्या छे. छता पण आ क्षेत्रनां विभिन्न चलो अने गुणवताने सांकळीने केटलांक नोंधनीय संशोधनो हाथ धराय छे. आ संशोधनो पैकी केटलाक रसप्रद संशोधनो छे.

३.१ विभिन्न संस्था/व्यक्तिगत हाथ धरायेल सर्वेक्षणो अने संदेश:

शिक्षक प्रशिक्षणनां क्षेत्रमां समयांतरे विभिन्न संस्थाओ के व्यक्तिगत संशोधनो हाथ धरायेल छे. आ सर्वेक्षणोना अभ्यास अंतर्गत अभ्यास – संस्थानी सगवडो अने कद, स्टाफ, साधनो, शिक्षक प्रशिक्षणमां वपरातु साहित्य... जेवी बाबतो जाणवामां आवेल हती. आ उपरांत, सर्वेक्षणो दवारा शिक्षक – प्रशिक्षणनी समस्याओ तथा सेवाकालीन शिक्षकोनां समुक्त चलोनां संदर्भमां माहिती मेळवाइ हती. आम, सर्वेक्षणो दवारा प्राप्त माहितीनां आधारे शिक्षक प्रशिक्षण विषयक आयोजन विचारी शकातुं हतु. आ सर्वेक्षणो पैकी केटलांक सर्वेक्षणो अने तेनां संदेशानी माहिती नीचे आपेली छे.

बुच द्वारा (१९७८) मां हाथ धरायेल सर्वेक्षण मुजब १३.६६ टका मिडल स्कुलनां शिक्षको अने २८.७६ टका माध्यमिक स्कुलनां शिक्षकोअे केटलांक सेवाकालीन तालिम कार्यक्रमोमां भाग लीधो हतो. जयारे गुप्ताअे (१९८०)मां तालिमी कोलेजोनां तालिमार्थीओनां सेवाकालीन शिक्षण पर सर्वेक्षण करता शिक्षक प्रशिक्षणनुं चित्र गुणवतानी द्रष्टिअे सूनकार जोवा मल्युं हतुं आ परिस्थितिनां निर्माण माटे – पर्याप्त तालिमी स्टाफनो अभाव, पर्याप्त भौतिक सुविधानो अभाव तथा वहीवटी धोरणोनां कमजोर नियमो साथेनी सूलेह जेवा कारणो तारववामां आव्या हता. तयारबाद, गोयल (१९८२)नुं संशोधन शिक्षक प्रशिक्षणनी सगवडो वधारतुं माडेल पुरुपाडे छे.

आ उपरांत आ क्षेत्र अंतर्गत लाकडावाला (१९६६)अे बोम्बे शाळानां बहेनोनां समयनां अभावे भौतिक सुविधानो उपयोग न करी शकवो, टाकुर (१९७८) अे आसामनी परणित स्त्री शिक्षको तथा देसाइ अने मुडु (१९७८) अे मराठी भाषा अने जीव विज्ञान शिखववामां पडती मुश्कलीओ अंगे सर्वेक्षण हाथ धराया हता. जयारे माथुरे (१९८१) मां दिल्लीनी स्त्री शिक्षको के जे हायर सेकन्डरी शाळामां आपती हती तेनुं व्यवसायीक धोरणोने संलग्न सर्वेक्षणो हाथ धराया हता.

४.० शिक्षक प्रशिक्षणनां संभवित संशोधन क्षेत्रो :-

शिक्षक प्रशिक्षणमां भावि संशोधन माटेनां संभवित संशोधनना क्षेत्रो नीचे मुजब दर्शावी शकाय.

- (१) शिक्षक प्रशिक्षण विषयक दवारा घडायेल नीतिओ अने कार्यक्षेत्र अंतर्गत अभ्यास.
- (२) विभिन्न कमिशनो अने समितिओ द्वारा शिक्षक – प्रशिक्षणने उच्च गुणवतानां लक्ष्य सुधी पहोंचाडवा करायेल भलामणोनां आधारे निश्चित लक्ष्य सुधी पहोंची शकया के केम ? ते बाबत संशोधन मांगी ले तेम छे.
- (३) शिक्षक – प्रशिक्षणनां व्यक्तिगत लक्षणोनी वर्गखंड अध्यापन पर थती असर तथा शिक्षक प्रशिक्षणमां दाखल थता तालिमार्थीओनां प्रकार जुथो अने शिक्षक प्रशिक्षण वच्चेनां "गेप" अंगेनो अभ्यास.
- (४) शिक्षक प्रशिक्षण संस्थाओ अने मानविय अभिगमोनां व्यवस्थापन अंगेनो अभ्यास
- (५) Evolution of alternative models of teacher education.
- (६) शिक्षण प्रशिक्षणनां अभ्यासक्रमनो विकास, अध्यापनमां अेक सूत्रिता अने परीक्षण, शैक्षणिक टेकनोलोजीनो विनियोग अंगे अभ्यास.
- (७) २१मी सदीनां कोम्प्युटर आधारीत युगमां इन्टरनेट, LAN, WAN, WEB अने अन्य अध्यापननी भाषाओ अंतर्गत अभ्यास.

(ट) शिक्षण प्रशिक्षण अने मूल्यो.

प.० उपसंहार :

शिक्षक प्रशिक्षणां क्षेत्रे संशोधको माटे तको रहेली छे. आ बाबत शिक्षक प्रशिक्षणनी अनिवार्यता सूचवे छे. आथी, कही शकाय के कोइपण कक्षाअे शिक्षणनी स्थिती सुधारवा माटे शिक्षक प्रशिक्षणमां संशोधनो उपयागी थइ शके तेम छे.

संदर्भ सूचि :

- (1) Buch M.B. (Ed.) (1974), A survey of Research in education. (First Edution) Baroda.
- (2) -----(1979), Second survey of Research in Education, SERD, Baroda.
- (3) -----(1987), Throse surgery of Research in Education, NCERT, New Delhi.
- (4) -----(1991), Fourth surgery of Research in Education, NCRT, New Delhi.
- (प) उचाट डी. अे. अने अन्यो, अध्यापनमां प्रयोगो, राजकोट : शिक्षण शास्त्र भवन, सौराष्ट्र युनि. १९९८
- (6) University News, 36 (3), January 19, 1998.

Dr. Chandrika K. Bhagora
M.A., M.Ed., Ph.D. (Education)